

ла відкрита різним впливам. Це призвело до формування певного конфесійного плюралізму, терпимого ставлення до інакомислення, в тому числі і релігійного, що, як правило, співпадає з неорелігійними орієнтаціями. Однак становлення неорелігійного комплексу знаходить супротив з боку традиційних релігій, що часом набуває досить гострих форм.

Незважаючи на певну складність та неоднозначність процесів релігійного життя, українське суспільство усвідомило необхідність утвердження загальноприйнятих норм свободи совісті, закріплених у визнаних Україною міжнародних документах та відображених у вітчизняному законодавстві.

Враховуючи поліконфесійність та поліетнічність української держави, формування у суспільній свідомості засад толерантності та віротерпимості відбувається в рамках загальнонаціонального діалогу за участю представників державної влади, релігійних та громадських інституцій.

Поняття загальнонаціонального діалогу характеризує процес багаторівневого спілкування його учасників, вільного обміну думками та інформацією, співставлення позицій та бачення вирішення наявних проблем, проведення різноманітних зустрічей на різних рівнях. Разом з тим, форма та зміст діалогу не обмежуються лише цим, оскільки діалог передбачає активну фазу відносин, практичне узгодження дій його учасників на шляху до взаєморозуміння та згоди.

Слід зауважити, що представники релігійної спільноти України в цілому проявляють високий рівень зацікавленості в налагодженні діалогу з представниками інших віровчень та толерантного ставлення до них.

Кожна конфесія має свої особливості, відміни, свою віроповчальну парадигму та культову систему. Ці особливості та відміни стають найбільш помітними саме в процесі взаємовідносин між різними конфесіями як складовими єдиного поліконфесійного релігійного простору. Говорячи про конституювання в Україні релігійного плюралізму як незворотного процесу, необхідно особливо підкреслити, що саме він постає основою конструктивних міжконфесійних відносин.

У цьому контексті значний вплив на стан та розвиток державно-церковних і міжконфесійних відносин має діяльність Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, яка цього року відзначає свій 10-літній ювілей. Позитивно позначаються на міжконфесійній згоді регулярні зустрічі вищого політичного керівництва нашої держави з членами ВРЦ.

Загалом же, Церква перетворюється в Україні на повноцінний суспільний інститут, співмірний за своїми обсягами та масштабами діяльності з іншими суспільними інституціями. Вона стає не тільки помітним фактором суспільного життя, але й чинником його духовного зростання й стабільності, вагомою складовою становлення громадянського суспільства.

■ М. БАБІЙ

ДІАЛОГ ЯК ФАКТОР ОПТИМІЗАЦІЇ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН: ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРАКТИЧНИЙ ВИМІРИ

Проблема, яку ми піддамо науковій експлікації, є досить об'ємною, глибокою за своїм змістом, контрадикторною у практичному вимірі й надзвичайно актуальною.

По-перше, необхідність і складність формування громадянського суспільства в Україні варто розглядати в контексті зв'язку цього процесу із сучасними трансформаціями, які у ньому відбуваються і що детермінуються не лише внутрішніми факторами розвитку українського транзитивного соціуму в усіх іпостасях його буття, а тими глобальними чинниками, які активно екстраполюються на наше сьогодення.

По-друге, загально визнаним є те, що громадянське суспільство постає як суспільство рівноправних громадян, які, з одного боку, тісно взаємодіють з державою заради досягнення суспільного блага, а з другого – розглядається як інституалізована система, незалежна від держави, з іманентною їй здатністю впливати на політику останньої. Це – система відносин, в площині дії якої не підлягають зовнішньому «директивному регулюванню»¹.

■ **Бабій Михайло Юхимович**, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, к. філос. н.

¹ Див.: Филатов А.С. Современная парадигма гражданского общества // Кроки до громадянського суспільства. Науковий альманах – К., 2004. – С. 94-95.

Відтак можна сказати, що громадянське суспільство є самостійною, соціально організованою структурою, спрямованою у своїй діяльності на узгоджене вирішення різноманітних проблем суспільного буття, задоволення політичних, економічних, духовних інтересів його суб'єктів, у першу чергу громадян, сприяння реалізації їхніх прав і свобод, в т. ч. свободи совісті, віросповідання. Зауважимо, що «громадянське суспільство не протиставляється державі, а взаємодіє з державою і функціонує на засадах демократії і права»². Громадянське суспільство неможливе без свободи, основою якої є життєдіяльність особистості, громадських спільнот.

По-третє (що особливо важливо), громадянське суспільство базується на ідеях автономності та індивідуальної свободи громадян. Воно є «сукупність внутрішньо вільних (духовно, ментально, емоційно) творчих особистостей. Воно – символ і результат синергії цих індивідуальних волю, розумів та дій»³. Громадянське суспільство – це душа соціуму. Найголовніший її елемент (образно кажучи, «душа цієї душі») – вільна особистість, яка, здатна до самовизначення й креативної самореалізації. Отже, громадянське суспільство уможлиблює високу ступінь свободи самореалізації особистості. Це – суспільство, де вона має можливість «ухвалювати власні рішення». Отже, громадянське суспільство це складна система «горизонтальних, однорівневих зв'язків, в якій немає місця субординації».

По-четверте, ми беремо до уваги, що в Україні, хоча й повільно, але все ж триває процес становлення громадянського суспільства в усіх його елементах (громадські організації, профспілки, політичні партії, релігійні спільноти). До речі, одним із важливих в означеному аспекті є релігійний сегмент. У суспільстві релігія у своєму функціональному вияві може суттєво сприяти розвитку демократії, становленню громадянського суспільства, за умови, що вона забезпечує єдність людей, постає чинником їхньої солідарності, віри в демократичні цінності, сприяє толерантизації відносин у міжконфесійному просторі, а також у площині «людина – людина». У зазначеному й інших аспектах суспільного буття релігія постає як «непереборна умова духовного буття людей і їхніх спільнот; неодмінно визначають релігійні цінностей, якими користуються люди»⁴.

Однак більшість дослідників цих проблем, а також проєктивні напрацювання в рамках підготовки «Національної концепції розвитку громадянського суспільства в Україні» звертають увагу на значну розпорошеність, відсутність горизонтальної взаємодії в означених питаннях у релігійному секторі суспільного буття⁵.

Громадянське суспільство не може існувати без консенсусу щодо сутнісних цінностей людського життя, без солідарної співпраці й взаємопорозуміння. Це – аксіома. І це слід особливо враховувати при розгляді проблем ролі релігійного комплексу у становленні громадянського соціуму. Для нас важливий у цьому аспекті постає питання оптимізації міжконфесійних, внутрішньоцерковних, етноконфесійних відносин у плюралістичному релігійному середовищі України. Так як лише мир і спокій в останньому, атмосфера співпраці, толерантності, взаємопорозуміння і взаємоповаги до віроповчальних парадигм, систем цінностей, один одного уможлиблює єдність у побудові громадянського суспільства.

Наголосимо ще раз, що поліконфесійність, значна динаміка релігійного життя в умовах свободи совісті й разом з тим його складність у площині міжконфесійних взаємин, наявність значного потенціалу конфліктогенності є характерними для релігійного комплексу України. Дослідження показують, що однією з причин міжконфесійної неприязні, непорозуміння релігійних організацій є насамперед банальна непоінформованість про діяльність одна одної. Віруючі однієї конфесії нічого не знають про іншу. Привалює критичний (далеко не обгрунтований) підхід щодо налагодження можливих елементарних міжконфесійних відносин, не кажучи вже про таку їх важливу складову як діалог. Останній, в системному його вимірі, як визнають самі ієрархи церков, керівники релігійних організацій, в конфесійній площині практично відсутній. Є лише окремі спроби його налагодити.

Нагадаємо, що коли йдеться про певні взаємозв'язки, комунікації між окремими конфесіями, церквами, то такі відносини розглядаємо відповідно як міжконфесійні, міжцерковні. Відносини у середині конфесій чи церков – як внутрішньоцерковні, внутрішньоконфесійні. Саме поняття «міжконфесійні відносини» характеризує один із видів релігійних відносин, що постає як певна сукупність різноманітних зв'язків, взаємодії, спілкування, які встановилися між їх суб'єктами: конфесіями, їхніми управлінськими структурами, ієрархами, інститутами та адептами.

Якщо суб'єктами цих відносин є певні етноконфесійні спільноти і контекст їх зв'язків чіпає етнічні й конфесійні проблеми, то такі відносини є етноконфесійні. Зауважимо, що вони мають свою специфіку, характерні аспекти вияву.

² Див.: Шемчушенко Ю.С. Громадянське суспільство // Юридична енциклопедія. – К., – Т. 7. – С. 646.

³ Цит. за: Рубцов В.П. Кроки у пошуках суспільних орієнтирів // Кроки до громадянського суспільства. – К., 2004. – С. 60.

⁴ Див.: Витте Д. Введение // Права человека и религия. Хрестоматия. – М., 2001. – С.10.

⁵ Див.: Кроки до громадянського суспільства. Науковий альманах. – К., 2004. – С. 6, 13.

Важливим є також і те, що означені нами відносини, постають як певна «система зв'язків», взаємодій між їх суб'єктами. Вони мають свою логіку становлення, конфесійний характер впливу та наслідки як для самих конфесій, церков, етносів, так і для соціуму в цілому.

Ситуація у сфері таких відносин в Україні, попри окремі позитивні тенденції і зміни в її розвитку, залишається надзвичайно складною і за своєю глибинною сутністю – *конфліктогенною*. Ставлення релігійних організацій одна до одної не завжди є екуменічним. Щира співпраця, взаємопорозуміння і взаємоповага важко пробиває собі дорогу у міжконфесійних взаєминах. Шлях до справжнього діалогу, дійсної, а не показної, декларативної солідарності релігійних організацій, церков усе ще залишається проблемним і тривалим.

Сьогодні немає вагомих підстав, щоб робити висновок про жорсткий антагонізм, конфлікт, ворожнечу у відносинах, скажімо, між православними, греко-католиками, католиками і протестантами. Однак можемо вести мову про так званий «латентний антагонізм» у відносинах означених конфесій. Він особливо відчутний в конфесійних засобах масової інформації. Вони засвідчують, що тенденція і потенціал до загострення напруженості й зростання нетерпимості в міжконфесійних, міжцерковних відносинах зберігається.

Мінімізація такої тенденції, її подолання, оптимізація відносин між УПЦ МП, РКЦУ, УГКЦ, окремими протестантськими деномінаціями лежать у руслі розвитку *конструктивного діалогу*, розширення зв'язків і контактів між ними.

Щодо відносин (а більш правильно сказати відношення, ставлення) т.з. «традиційних» церков (УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ) і неорелігійних утворень, то слід сказати, що вони сформували тугий вузол протиріч з чіткими елементами ворожості. Неорелігії розглядаються «традиціоналами» як «псевдорелігії», як «тоталітарні, деструктивні секти», що несуть «значну шкоду людям і суспільству...оскільки, дуже часто віровчення новомодних тоталітарних сект спрямовані на повну зміну системи особистісних моральних цінностей», а їх «культува практика сприяє розмиванню духовних засад української нації, її культурної самотності та ідентичності»⁶.

І в цьому аспекті в системі міжконфесійних відносин в Україні лишається нерозв'язаною проблема балансу між принципами демократії та прав людини, свободи совісті та релігії, з одного боку, і збереженням національної культурної, етнічної й релігійної ідентичності – з другого.

Означена проблема є однією з найважливіших у площині подолання синдрому нетерпимості між конфесіями за умови її розв'язання. До речі, конфесійна самоідентифікація індивіда або віросповідної спільноти сама по собі не є чинником, що детермінує обов'язкове дистанціювання людей, проте може стати своєрідним каталізатором нетерпимості, ворожості за умови, якщо, скажімо, конфесійна, етноконфесійна ідентичність нівелюється, свідомо ігнорується, принижується, зокрема в контексті реалізації права на свободу совісті, свободу релігії.

Відзначимо, що причинна база колізій, протистоянь, конфліктів у сфері міжконфесійних, міжцерковних, етноконфесійних відносин в Україні надзвичайно широка. Саме мінімізація такої «бази» є одним з важливих факторів подолання недовіри, упередженості у відносинах конфесій. А це сприятиме зміцненню релігійного сегмента громадянського суспільства.

Проблема нормалізації й оптимізації міжконфесійних і міжцерковних відносин у контексті становлення громадянського суспільства в Україні – це надзвичайно важливе й важке завдання. Однак воно потребує свого вирішення. Означена проблема може бути успішно розв'язана за певних умов, коли:

по-перше, нагальну необхідність цього усвідомлять усі суб'єкти цих взаємин як на мікро-, так і макрорівні, і в першу чергу ієрархи церков, керівники релігійних спільнот. У цьому зв'язку вельми актуальними є слова митрополита Андрея Шептицького: «Якщо хочемо всі національної Хати (громадянського суспільства в Україні – М.Б.) хотінням глибоким і щирим, якщо та воля не є тільки фразою, ілюзією, то вона мусить проявлятися діланням, і те ділання мусить вести до єдності»⁷;

по-друге, коли ця робота набуде системності в рамках легітимізованої «цільової програми оптимізації відносин між конфесіями, церквами». Такого роду «програма» повинна бути сформована за участю суб'єктів цих відносин, ратифікована ними і має набути практичного здійснення за сприяння держави й активної участі Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій. Одним із важливих компонентів «програми» досягнення міжконфесійного миру і злагоди є **діалог**. Це поняття, яке характеризує процес вільного обміну думками між суб'єктами міжконфесійних взаємин, співставлення позицій, свого бачення шляхів і способів вирішення тих чи інших проблем. Диалог – це активна форма відносин. Відомий російський вчений М.М. Бахтін розглядав «діалогічні відносини» як універсальне явище, яке властиве для відносин і проявів людського життя»⁸ Активну

⁶ Див.: Основные принципы отношения Русской Православной Церкви к инославию // Русская церковь на рубеже веков. – СПб. 2001 – С. 101-102; Сьомін С. Букмекери від Армагедону // Людина і світ – 2000 – №1. – С. 53.

⁷ Цит. за: Українське відродження і національна церква. Збірник. Кн. 2. – Львів, 1990. – С. 81.

⁸ Див.: Бахтін М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1972. – С. 71.

творчу роль діалогу як дієвого засобу запобігання міжконфесійним колізіям, ворожнечі, неантгоністичного способу розв'язання суперечностей, досягнення взаємопорозуміння й примирення визнає більшість конфесій, церковних лідерів. Особливу увагу проблемі діалогу з іншими релігійними традиціями приділяє Римо-Католицька Церква, яка розглядає міжконфесійний, міжрелігійний діалог, як висловився у свій час Іван Павло II, таким, що виявляє «таємницю єдності попри відмінності між релігійними віруваннями»⁹.

Визнаючи реальність релігійного плюралізму, його теологічну важливість, Ватикан проголосив «богоугодність» релігійного діалогу, його необхідність і обов'язковість. Зауважимо також, що великого значення діалогічній формі міжконфесійного й міжцерковного спілкування надає й Всесвітня Рада Церков, яка ще в 1983 році схвалила «Основні напрями міжконфесійного діалогу», визнавши останній за «новий стиль життя християн».

Діалог у своїй потенційній основі є *продуктивним*. Він сприяє формуванню довіри, зокрема поваги до релігійного багатоманіття. Діалог постає важливою пересторогою нетерпимості, міжконфесійній конфронтації, «уможливаючи розуміння один одного носіями різних традицій і різного світогляду (в т. ч. релігійного – М.Б) та (наскільки дозволяють їх автономні світоглядні переконання) обмін ідеями і цінностями»¹⁰. Таким чином, діалог у міжконфесійній комунікаційній системі є перманентною умовою досягнення взаєморозуміння і спільних дій релігійних організацій, віруючих. Діалог сьогодні постає як впливовий фактор консолідації суспільної думки, релігійних спільнот.

Він, якщо так можна висловитись, привчає віруючих різної конфесійної належності бачити в іншому (інакшому, інаковірному) не *чужого*, якому треба висловити недовіру, а рівноправного партнера, з яким можна і варто співпрацювати, зокрема і в «побудові» громадянського суспільства. Діалог потенційно й функціонально уможлиблює пошук форм співпраці релігійних спільнот, прийняття спільних рішень, що є виявом реального поступу на шляху до взаємопорозуміння й злагоди.

Важливим є те, що він дозволяє бачити в іншій позиції, в іншій системі цінностей (іншій релігійній традиції – М. Б) не те, що вороже моїй (індивідуальній чи спільнотній) позиції, а те, що може допомогти у вирішенні проблем»¹¹, що постали перед суспільством, окремим регіоном тощо.

Разом з тим зауважимо, що діалог є важливим, але не патентованим засобом досягнення успіху в розв'язанні міжконфесійних суперечностей, конфліктних «вузлів» у відносинах віросповідних спільнот.

Діалог можливий (в продуктивно-конструктивному вимірі) за певних умов, дотриманні чітких принципів при його практичній реалізації:

по-перше, це – взаємне визнання рівності, суверенності, автономності його суб'єктів: кожен учасник діалогічної комунікації має визнавати інших рівними самому собі – перед законом, у праві на свою правду, сприймати іншого не як супротивника, а як партнера;

по-друге, це усвідомлення безумовності права кожного суб'єкта діалогу на власне розуміння істини, на свою життєву і світоглядну традицію, свої ціннісні орієнтири, спосіб мислення й буття, свою оцінку ситуації, в т. ч. і в міжконфесійних відносинах;

по-третє, це – уміння вислухати думку партнера по діалогу, «вміння слухати і чути один одного». Справжній суб'єкт діалогу – це радше той, хто уміє слухати і чути свого партнера. На практиці часто буває, що суб'єкти діалогу прагнуть зафіксувати лише свій погляд на проблему – слухають, але нечують, або говорять і не слухають. У такому аспекті це – не діалог, а «монолог глухих». На жаль, саме такий підхід привалює в практиці взаємовідносин окремих конфесій в Україні;

по-четверте, негативним для діалогу, однозначним свідченням його безперспективності є прагнення суб'єктів довести свої переваги, свою вищість, «істинність» свого, скажімо, віровчення. В цьому аспекті усвідомлена відмова від претензії на безперечне володіння істиною, уміння йти на певні поступки, самообмеження; розуміння того, що існує інша думка, інша правда, яка має право на життя, є екстраординарною в площині, зокрема міжконфесійного діалогу. Справедливо у цьому зв'язку наголошує папа Бенедикт XVI (Йосиф Рацінгер): «Так, погляди у нас різні. Але ми повинні навчитися саме з різними поглядами знаходити мир і любов... шлях, який проводять в обхід правди, ніколи не є шляхом справжнього примирення»¹². Діалог дає шанс для досягнення останнього;

по-п'яте, до діалогу слід ставитися в практичному сенсі як до процесу взаємного пошуку його суб'єктами спільного рішення в контексті обговорюваних проблем. Тому справедливим є висновок,

⁹ Цит. за Клеяс Н. Міжконфесійний і міжетнічний діалог: запобігання ворожнечі // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. – К., 1998. – С. 82.

¹⁰ Див.: Иванов А.В. Принцип формирования культурного космоса // Вестник Московского университета – Серия 7. Философия – М., 1992 - №2 – С. 22.

¹¹ Див.: Волков В. Толерантність, як принцип взаємодії в суспільному світі // Релігійна свобода. Щорічник. – 2005. – №9. – С. 65.

¹² Див.: Бенедикт XVI (Йосиф Рацінгер). Сіль землі: християнство й Католицька церква в XXI столітті. – К., 2007. – С. 246.

що брати участь у діалозі – означає брати на себе відповідальність «виголошувати слово, що має смисл»¹³. І в цьому аспекті він є форма, конструктивної співпраці. В діалозі «не можна робити спроби чинити опір іншій стороні», а слід прагнути переконати її в справедливості та обґрунтованості запропонованих позиції, плану, проекту. Треба «атакувати проблему, а не партнера по діалогу».

І останнє в означеному контексті. Названі нами умови практичної реалізації діалогу будуть працювати лише у випадку, коли діалог ґрунтується на принципах **толерантності**. Це поняття характеризує суспільно або індивідуально прийнятий рівень терпимості, поваги до чужих ідей думок, традицій, віровчень, способу життя. Це – морально-практичний орієнтир поведінки соціальних агентів (церкви, конфесії, релігійні групи) як суб'єктів діалогу, відносин. Толерантність як принцип вимагає обов'язкової взаємоповаги, свідомої відмови від будь-яких виявів нетерпимості, спроб приниження гідності один одного.

«Декларація принципів толерантності», прийнята в 1995 році на Генеральній конференції ЮНЕСКО, наголошує, що «толерантність означає поважання, сприйняття багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. *Толерантність – це єдність у різноманітті...*»

«Толерантність, – за Декларацією, – це передусім активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини... це – обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму...»¹⁴.

Таким чином, на відміну від терпимості в процесі діалогу, що теж є важливим, толерантність постає як важливий етичний принцип визнання іншого як іншого, а не як «чужого», визнання його права на свободу, самовизначення. Це й усвідомлення наявності альтернативи й визнання плюралізму думок і шляхів вирішення проблем, зокрема у міжконфесійних відносинах. Толерантність – це ознака громадянського суспільства. Останнє є тим середовищем, яке формується в умовах толерантності й діалогу і яке формує, утверджує толерантність і діалог. Хоча і перше, і друге – надзвичайно чутливі до фальші і навіть латентної зверхності принципи. Це – принципи культури миру. Вони постають як необхідність у суспільстві плюральному, полі конфесійному, де функціонально виявляє себе нетерпимість, і де *альтернативи* співпраці, формуванню атмосфери взаємопорозуміння і злагоди немає.

До речі, у рекомендаціях ПАРЄ (*Резолюція 1510 (2006р.)*) наголошується, що *культурне, релігійне багатоманіття* (яке є реальністю в Україні – М.Б), має постати джерелом не напруження, а взаємного збагачення через діалог, на основі взаємопорозуміння й поваги.

Зауважимо ще раз, що в сучасних умовах конфесійного буття (при всій латентності свого вияву) міжконфесійні відносини постають не як вияв злагоди і взаємопорозуміння, а як перманентна боротьба з елементами нетерпимості.

На наше переконання, саме діалог між конфесіями, толерантність у їх відносинах здатні зруйнувати бар'єри нетерпимості, підозрливості й можуть стати в Україні тим фактором, що сприятиме оптимізації міжконфесійних відносин, становленню громадянського суспільства, забезпеченню миру й стабільності в державі.

С. ЗДІОРУК ■

МІЖКОНФЕСІЙНИЙ ДІАЛОГ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ

За роки після відновлення незалежності Української держави вдалося досягти певної стабільності у відносинах між конфесіями, церквами і деномінаціями. Водночас **конфліктність все ще зостається перманентною ознакою національного релігійного простору.**

Міжконфесійні і внутрішньоконфесійні суперечності та протистояння характеризуються хвилеподібною періодичністю. Експерти визначили досить проблемною першу половину 90-х років м. ст., коли міжцерковні зіткнення і боротьба виглядали відверто жорст-

■ **Сергій Здіорук**, завідувач відділу гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень, заслужений діяч науки і техніки України, кандидат філософських наук, доцент.

¹³ Див.: Бенедикт XVI (Йосиф Рацінгер). Сіль землі: християнство й Католицька церква в XXI столітті. – К., 2007. – С. 246.

¹⁴ Див.: Декларація принципів толерантності // Свобода совісті та віросповідання у контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів. – К., 2006. – С. 32-33.